

УДК 82-96(4+7):2Булгаков

Роман Завійський

**БОГОСЛОВСЬКА СПАДЩИНА СЕРГІЯ БУЛГАКОВА
В ОЦІНЦІ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті проведено огляд стану сучасних досліджень богословської спадщини С. Булгакова. Здійснено аналіз дискусій навколо богословського доробку цього видатного мислителя ХХ століття. Висвітлено питання його місця та ролі в традиції православної думки.

Ключові слова: богослов'я, філософія, православ'я, католицизм, софіологія, Церква, Булгаков, Соловйов, Флоренський, Бердяєв.

Р. Завійський. Богословское наследие Сергея Булгакова в оценке современной историографии

В статье проведен обзор состояния современных исследований богословского наследия С. Булгакова. Осуществлен анализ дискуссий вокруг богословской наработки этого выдающегося мыслителя ХХ века. Рассмотрен вопрос его места и роли в традиции православной мысли.

Ключевые слова: богословие, философия, православие, католицизм, софиология, Церков, Булгаков, Соловьёв, Флоренский, Бердяев.

R. Zaviyskyi. Theological Legacy of Father Sergius Bulgakov from the Perspective of Modern Historiography

This article offers an analysis of theological legacy of a prominent theologian of the 20th century – Sergii Bulgakov. The status quaestionis in contemporary Bulgakovian scholarship is surveyed. The article also explores the issue of continuity and discontinuity of his thought within the Orthodox tradition.

Key words: theology, philosophy, Orthodoxy, Catholicism, sophiology, Church, Bulgakov, Solov'ev, Florenskii, Berdiaev.

Вступ. За останні два десятиліття як у Росії, Україні, так і на Заході бачимо новий сплеск зацікавлення Булгаковим. Утім цей інтерес дещо асиметричний. У Росії та Україні булгаковські студії

мають історичну, соціологічну, культурну, економічну, лінгвістичну, філософську, – але не богословську спрямованість. А для російського богослов'я характерна абсолютна нездатність розглядати Булгакова інакше, аніж крізь призму дихотомії “православ'я/ересь”. Крім того, в Росії домінує історицистський підхід до Булгакова (так звана інтелектуальна археологія). Тим часом на Заході, з появою численних англійських перекладів Булгакова [14; 15; 16; 17; 18; 32; 33], критики з-поза православних кіл дедалі частіше бачать у російському мислителі не просто одного з найоригінальніших православних богословів ХХ ст., а й постать такого калібру й такої богословської глибини, що її можна поставити в один ряд із велетнями західного богослов'я на зразок Ганса Урса фон Балтазара (1905-1988), Карла Барта (1886-1968), Карла Ранера (1904-1984) чи Пауля Тілліха (1886-1965). Серед авторів монографій та статей про Булгакова варто відзначити Катерину Євтухову [22], Ровена Вільямса [32], Поля Вальєра [36] та Любомира Жака [40]. В 2005 р. Булгакову був присвячений зведений випуск “Богословського квартальника семінарії св. Володимира” [35].

Останнім часом дедалі частіше дискутується питання про вплив Булгакова з його ідеєю *кенозису* в житті Божому та в сотвореному світі на богослов'я фон Балтазара. У самого Балтазара можна знайти чимало посилань на російського богослова [6, р. 190, 345-346; 7, vol. 7, р. 213-214, 347; 8, р. 35, 46; 9, vol. 2, р. 264; vol. 3, р. 313; vol. 4, р. 278, 313-314; 10, vol. 2, р. 177-178; vol. 3, р. 27, 34, 53, 169]. Певні паралелі проводяться й між булгаківською софіологією, з одного боку, і богослов'ям Тілліха або Тейяра де Шардена [20; 21; 26] – з іншого.

Позитивну оцінку булгаківському богослов'ю дають такі католицькі богослови, як Бернгард Шульце [31, vol. 2-3, р. 228], Янніс Спітеріс [34, р. 100], Граціано Лінгва [28, р. 197] та інші [12; 13; 19; 30; 37]. Нарешті, П'єро Кода щороку читає в римському Латеранському університеті курс під назвою “Жертвна христологія і трітнє таїнство у Сергія Булгакова” (*Cristologia sacrificale e mistero trinitario in S. Bulgakov*).

Найновіші дослідження богослов'я Сергія Булгакова. Останнім часом у багатьох університетах по всьому світі захищаються докторські дисертації про різні аспекти булгаківської думки: Brandon Gallaher. *There is Freedom: The Dialectic of Freedom and Necessity in the Trinitarian Theologies of Sergii Bulgakov, Karl Barth and Hans Urs von Balthasar* (Оксфордський університет, 2010); Jonathan Seiling. *From*

Antinomy to Sophiology: Modern Russian Religious Consciousness and Sergei Bulgakov's Critical Appropriation of German Idealism (Університет Торонто, 2008); у римському Латеранському університеті: A. Ramonas. *L'attesa del Regno. Eschaton e apocalisse in Sergei Bulgakov* (Рим, 2001); L. Razzano. *La sofologia come bellezza in S. N. Bulgakov. Genesi, significati, prospettive estetiche ed artistiche* (Рим, 2004, Чітта Нуова, 2006); у Папському університеті св. Томи: F. Szczechorski. *Il Cristo nell'opera di S. N. Bulgakov "L'Agnello di Dio"* (Рим, 1995); G. Sierzputowski. *Le fonti patristiche del pensiero dogmatico di Sergej N. Bulgakov* (Рим, 2001); у Східному інституті: G. Marani. *Il concetto di persona nel pensiero di Sergej Bulgakov* (Рим, 1996); в Університеті Наварри: M. de Salis Amaral. *Dos visiones orthodoxas de la Iglesia: Bulgakov y Florovsky* (Памплона, 2003).

Серед обширніших англомовних досліджень булгаківського богослов'я треба назвати насамперед “Святий Дух у богослов'ї Сергія Булгакова” Чарльза Грейвса [23], що була захищена як докторська дисертація в Базельському університеті. Втім ця праця, присвячена докладному розгляду булгаківської пневматології, багато в чому застаріла; крім того, вона відзначається назагал досить низьким рівнем критичного аналізу й недостатньою джерельною базою.

Цінним внеском у вивчення булгаківської тріадології стала стаття Михайла Меерсона про “Тринітарний синтез Сергія Булгакова” [28]. Проте, як одна із складових більшого дослідження, ця стаття дуже обмежено трактує питання, що стосуються самого Булгакова, – це, фактично, короткий огляд проблематики з вибірконим аналізом джерел.

“Сучасне російське богослов'я” Поля Вальєра [36] – це авторитетне, чітко написане дослідження богословських поглядів Бухарева, Соловійова та Булгакова – трійці, яка, на думку Вальєра, репрезентує “ліберальну традицію” в російському богослов'ї; Вальєр розглядає Булгакова насамперед у контексті своєї спроби зіставити російське православ'я з проблемами сучасного суспільства. Чи не найсильніший бік цієї праці – велика увага, яку автор приділяє адекватному перекладові булгаківської термінології, що дуже своєрідна, часто спантеличлива, і створює складнощі навіть тим, хто читає Булгакова російською. Зрозуміло, що при перекладі специфічно булгаківських термінів неможливо обійтися без неологізмів.

Збірка під назвою “Сергій Булгаков: на шляху до російського політичного богослов'я”, що її уклав і видав Ровен Вільямс, містить шість перекладів з Булгакова, доповнених коментарями. Тексти,

включені до цього видання, охоплюють широкий спектр булгаківської думки: від соціології та політекономії до богослов'я/софіології. Як уже зазначалося, Вільямс незгодний з Вальєровою характеристикою Булгакова як “представника ліберальної течії в російському православ'ї дореволюційного періоду” і вважає, що “категорії консерватизму та лібералізму” не можуть правити за адекватну систему координат для інтерпретації православних текстів [32, р. 15]. З погляду Вільямса, “Булгаков – це виразний доктринальний “традиціоналіст” у тому розумінні, що після його поновного навернення на християнство йому й на думку не спадало ставити під сумнів догматичні визначення патристичної доби” [32, р. 15].

Однак видається, що в представленні Ровена Вільямса Булгаков виступає трохи більшим “традиціоналістом”, ніж він був насправді. Російський богослов не тільки піддавав сумніву догматичні формули патристичної доби, а й вдався до безпрецедентного для православного богослов'я перегляду святоотцівського вчення, не оминувши ні західних, ні східних Отців включно з каппадокійцями та Йоаном Дамаскиним. Крім того, на відміну від більшості своїх православних колег Булгаков виробив дуже динамічну концепцію еволюціонування християнських догматів, створивши навіть спеціальний термін “догматошукання” (*догматоискательство*) [4, с. 172]. Він, зокрема, писав: “Слід визнати, що православ'я через своїх членів повсякчас перебуває (а точніше, повинно перебувати) в процесі шукання догматів, їх новотворення; в догматичному розвитку Церкви та сама єдина істина обертається різними, щоразу новими сторонами” [4, с. 196; передрук з: 2].

Сергій Булгаков: спантеличливе життя, суперечлива спадщина. Отож, постать Булгакова й досі спантеличує західних дослідників – одні вважають його за ліберала [36; 38], інші – за доктринального “традиціоналіста” [32, р. 15]. Серед росіян оцінки цієї постаті розходяться ще кардинальніше. Дехто схильний вбачати в Булгакові найвизначнішого православного богослова ХХ ст. (Антуан Аржаковський, Борис Якунін) або й узагалі з часів Григорія Палами (Костянтин Андроніков), тоді як інші таврують його як еретика або принаймні неправославного мислителя, що піддався потужному впливу західної філософії взагалі й німецького ідеалізму зокрема (митр. Сергій Страгородський, Володимир Лоський, Георгій Флоровський). Булгакову часто закидають, що окремі елементи його *софіології* мають виразно неортодоксальний характер, а в кожному разі, чужі патристичній традиції. Звідки ж така діаме-

тральна протилежність оцінок: якщо для одних Булгаков – православної богослов *par excellence*, то для інших – справжній ересі-арх? Які причини такої радикальної поляризації оцінок?

Як не парадоксально, сьогодні Булгакова цінують саме за те, за що колись його найгостріше критикували: за те, що він вступив у діалог із сучасністю, а в підсумку – з тією культурою, в оточенні якої опинилося російське православ'я. Деякі з закидів, що звучали на його адресу, наочно ілюструють оцей парадокс: “Булгаков прагне примирити православ'я з культурою, так би мовити, втиснути культуру в Православну Церкву. Та якою мірою це можливо здійснити?” [4, с. 630; передрук з: 5]. Є певна іронія в тому, що сьогодні питання стоїть навпаки: якою мірою православ'я може існувати в замкнутому гетто, без живого зв'язку з культурою?

На початку ХХ ст. Російська православна церква стояла на роздоріжжі. Великим знаком церковного відродження стало відновлення в 1917 р. Московського патріархату, що був скасований ще за Петра I, який створив для управління Церквою Священний синод на чолі з обер-прокурором. Однак ті складнощі, з якими зіткнулася Православна Церква, вступивши в діалог із суспільством, за часів Булгакова були аж надто явні. На жаль, ті самі складнощі переслідують Російську Православну Церкву й сьогодні – що в Росії, що закордоном. Митр. Павло Мар Григорій, приміром, відзначає: “Як Римо-католицька, так і протестантські Церкви мають ту перевагу, що в світі Західної цивілізації вони почуваються як удома, бо саме в рамках цієї цивілізації вони зродилися й зросли. Натомість православ'ю дуже важко достосуватися до сучасного світу та його системи цінностей, основаної на раціональності, індивідуалізмі, владі, уявленні про істину як судження. Виживання в цьому світі вимагає від православ'я величезного напруження” [24, р. 51].

Усі ці історичні та богословські контрверсії тільки додають особі Булгакова загадковості, ще більше спантеличуючи сучасних дослідників. Цікаво, що сьогодні історія повторюється, хоч і в дзеркально протилежних формах: сучасники Булгакова докоряли йому саме тим, за що ми сьогодні його цінуємо. Та навіть сучасні дослідники часто-густо дають Булгакову діаметрально протилежні оцінки. Приміром, Ровен Вільямс, на відміну від Пола Вальєра, не вважає Булгакова за “ліберала” й характеризує його просто як “доктринального традиціоналіста”.

Натомість сучасники Булгакова вважали його за “модерніста” і звертали увагу на певну неоднозначність такого православного

модернізму. Микола Бердяєв, наприклад, характеризуючи погляди Булгакова та Павла Флоренського (1882-1937), казав: “Їм не вдається до кінця стилізувати себе під старий, архаїчний тип історичного православ’я, хоча вони бачать свій “point d’honneur” у тому, щоб не бути модерністами. Усупереч своїм бажанням і естетичним смакам вони все-таки лишаються православними модерністами, але роздвоєність їх волі та свідомості робить їх модернізм нетворчим. Це – явище цілком протилежне тому, що ми бачимо в католицькому модернізмі. Там питомі католики заповнені сучасним духом, шукають нового життя і нової думки. У нас же люди сучасного духу заповнені старою релігійною істиною і шукають шляхів повернутися в лоно Церкви” [4, с. 750; передрук з: 1].

На зламі XIX ст. ця модерністська тенденція серед російської інтелігенції швидко набирала силу й ширилася з таким напором, що дехто навіть порівнював Булгакова з провідником протестантської Реформації: “Коли августинський монах Лютер розпочав свою боротьбу із зловживаннями Католицької Церкви, він був настроєний десь так само, як і Булгаков із його товаришами. Відомо, чим ця боротьба скінчилася” [4, с. 630; передрук з: 5].

Натомість, адекватна реконструкція поглядів Булгакова дає картину значно складнішу, аніж може видатися на підставі того, що пишуть провідні дослідники булгаківського богослов’я. Дуже сумнівно, що можна знайти якийсь один всеохопний “ярлик”, який би вичерпно характеризував постать і погляди Булгакова. Адже сам він ніколи не був непохитно послідовний у своїх переконаннях. Він був не з тих мислителів, що, раз обравши певну філософську або богословську парадигму, тримаються її до кінця життя. Навпаки, усе життя Булгакова пройшло під знаком “вільного шукання істини” [3, с. 457]. Він невпинно шукав якнайповнішого розуміння, цілісного пізнання й самореалізації. Це людина, яку годі вкласти в рамки тієї чи іншої класифікації. Якщо послідовно читати всі праці Булгакова і брати до уваги ті оцінки й критичні зауваги, що звучали з боку його сучасників – ми побачимо міріади “Булгакових”, і він поставатиме перед нами то як полеміст, то як апологет, то як реконструкціоніст, то як ревізіоніст або модерніст.

Література:

1. Бердяев Н. А. Типы религиозной мысли в России. Возрождение православия / Николай Бердяев // Русская мысль. – 1916. – Вып. 6. – С. 1-31.

2. Булгаков С. Афонское дело / Сергей Булгаков // Русская мысль. – 1913. – Вып. 9. – С. 37-46.
3. Зеньковский В. История русской философии / Василий Зеньковский. – Париж: YMCA-PRESS, 1950.
4. С. Н. Булгаков: Pro et Contra. Личность и творчество Булгакова в оценке русских мыслителей и исследователей / ред. Д. К. Бурлак. – Санкт-Петербург: РХГИ, 2003.
5. Философов Д. В. Слова и жизнь. Литературные споры новейшего времени / Дмитрий Философов. – Санкт-Петербург: Типография Акционерного Общества Типографского Дела, 1909.
6. Balthasar H. U. Cosmic Liturgy / Hans Urs von Balthasar. – San Francisco: Ignatius Press, 2003.
7. Balthasar H. U. Glory of the Lord / Hans Urs von Balthasar. – Edinburgh: T&T Clark, 1984-1991.
8. Balthasar H. U. Mysterium Paschale / Hans Urs von Balthasar. – San Francisco: Ignatius Press, 2000.
9. Balthasar H. U. Theo-Drama / Hans Urs von Balthasar. – San Francisco: Ignatius Press, 1988-1998.
10. Balthasar H. U. Theo-Logic / Hans Urs von Balthasar. – San Francisco: Ignatius Press, 2000-2005.
11. Baumer I. Die Relevanz der orthodoxen Theologie für die Theologie von Hans Urs von Balthasar / Iso Baumer // Logik der Liebe und Herrlichkeit Gottes. Hans Urs von Balthasar im Gespräch. Festgabe für Karl Kardinal Lehmann zum 70. Geburtstag. – Ostfildern: Matthias-Grünewald-Verlag, 2006. – S. 249-256.
12. Bosco N. Vladimir Solov'ev e S. Bulgakov. Due sofologie / Nynfa Bosco // Filosofia e teologia. – 1992. – Vol. 2. – P. 199-215.
13. Bouyer L. La Sophie ou le monde en Dieu / Louis Bouyer. – Paris: Le Cerf Edition, 1994;
14. Bulgakov S. Philosophy of Economy: The World as Household / Sergei Bulgakov / trans. Catherine Evtuhov. – New Haven/London: Yale University Press, 2000.
15. Bulgakov S. The Holy Grail and the Eucharist / Sergei Bulgakov / trans. Boris Jakim, introd. Robert Slesinski. – Hudson, New York: Lindisfame Books, 1997.
16. Bulgakov S. The Bride of the Lamb / Sergius Bulgakov / trans. Boris Jakim. – Edinburgh/Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2002.
17. Bulgakov S. The Comforter / Sergius Bulgakov / trans. Boris Jakim. – Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Eerdmans, 2004.
18. Bulgakov S. The Friend of the Bridegroom: On the Orthodox Veneration of the Forerunner / Sergius Bulgakov / trans. Boris Jakim. – Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Eerdmans, 2003);
19. Campatelli M. L'aspetto ecclesiale e sofologico della cultura in Sergej Bulgakov. Saggio introduttivo / Maria Campatelli // Sergii Bulgakov. Presso le

mura di Chersoneso. Per una teologia della cultura. – Roma: Lipa, 1998. – P. 9-20.

20. Dahm H. Aufstieg zur Weltgeltung / Helmut Dahm // Geschichte der philosophischen Traditionen Osteuropas / hrsg. H. Dahm und A. Ignatow. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996. – S. 130-156.

21. Deane-Drummond C. Sophia, Mary and the Eternal Feminine in Pierre Teilhard de Chardin and Sergei Bulgakov / Celia Deane-Drummond // Ecotheology. – 2005. – Vol. 10. – Issue 2. – P. 215-231

22. Evtuhov C. The Cross and the Sickle: Sergei Bulgakov and the Fate of Russian Religious Philosophy / Catherine Evtuhov. – Ithaca/London: Cornell University Press, 1997.

23. Graves Ch. The Holy Spirit in the Theology of Sergius Bulgakov / Charles Graves. – Geneva: World Council of Churches, 1972.

24. Gregorios P. The Orthodox Families / Gregorios Paul // Christianity: A World Faith / ed. R. Kelly. – Tring: Lion Publishing, 1985. – P. 48-76.

25. Hallensleben B. Die Weisheit hat ein Haus gebaut. Die Kirche in der Theologie von H. U. von Balthasar und S. Bulgakov / Barbara Hallensleben // Wer ist die Kirche? Simposion zum 10. Todesjahr von Hans Urs von Balthasar. – Einsiedeln: Johannes, 1999. – S. 33-58.

26. Klinger J. O. Teilhard de Chardin a tradycja Kościoła wschodniego / Jerzy Klinger // Życie i Myśl. – 1968. – № 6-7. – S. 154-167.

27. Lingua G. Kénosis di Dio e santità della materia: La sofiologia di Sergej N. Bulgakov / Graziano Lingua. – Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2000.

28. Meerson M. Sergius Bulgakov's Trinitarian Synthesis / Micharl Meerson // The Trinity of Love in Modern Russian Theology: The Love Paradigm and the Retrieval of Western Mysticism in Modern Russian Trinitarian Thought (from Solovyov to Bulgakov). – Quincy, Illinois: Franciscan Press, 1998. – P. 159-186.

29. Nichols A. Hans Urs von Balthasar and Sergii Bulgakov on Holy Images / Aidan Nichols // Aesthetics as a Religious Factor in Eastern and Western Christianity. – Leuven: Peeters, 2005. – P. 1-24.

30. Rosenthal B. G. The Nature and Function of Sophia in Bulgakov's Prerevolutionary Thought / Bernice Glatzer Rosenthal // Russian Religious Thought / ed. Judith Deutsch Kornblatt and Richard F. Gustafson. – Madison: University of Wisconsin Press, 1996. – P. 154-175.

31. Schultze B. Pensatori russi di fronte a Cristo: saggi sul loro atteggiamento verso Cristo, la Chiesa e il Papa / Bernhard Schultze. – Firenze: Mazza 1949.

32. Sergii Bulgakov: Towards a Russian Political Theology / ed., trans. and introd. Rowan Williams. – Edinburgh: T & T Clark, 1999.

33. Sergius Bulgakov: A Bulgakov Anthology / ed. James Pane and Nicolas Zernov. – London: SPCK, 1976.

34. Spiteris Y. Lo Spirito Santo nella tradizione teologia cristiana: la prospettiva dell'Oriente cristiano / Yannis Spiteris // Spirito, eschaton e storia / ed. Nicola Ciola. – Roma: Pontificia università Lateranense, 1998. – P. 53-111.

35. St. Vladimir's Theological Quarterly. – 2005. – Vol. 49. – Issue 1-2.

36. Vallière P. Modern Russian Theology: Bukharev, Soloviev, Bulgakov. Orthodox Theology in a New Key / Paul Vallière. – Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing, 2000.

37. Vallière P. Sophiology as the Dialogue of Orthodoxy with Modern Civilization / Paul Vallière // Russian Religious Thought / ред. Judith Deutsch Kornblatt та Richard F. Gustafson. – Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press, 1996. – P. 176-192.

38. Vallière P. The Liberal Tradition in Russian Orthodox Theology / Paul Vallière // The Legacy of St. Vladimir: Byzantium, Russia, America / ред. J. Breck, J. Meyendorff, Eleana Silk. – Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1990. – P. 93-106.

39. Williams R. Balthasar and the Trinity / Rowan Williams // The Cambridge Companion to Hans Urs von Balthasar / ed. Edward T. Oakes and David Moss. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 37-50.

40. Žák Lubomir. L'attualità della teologia di Bulgakov in dialogo con l'Occidente // La Nuova Europa. – 2005. – № 1. – P. 92-111.

Рецензент: доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету "Острозька академія" **П. М. Кралюк**